

MIRZO G‘OLIB MAKTUBLARI –URDU NASRINING NODIR NAMUNASI

Shokirova Shahnoza Ortiq qizi

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

1-kurs lingvistika mutaxassisligi magistranti

Tel: +998991077920

Ilmiy rahbar: fil.f.n., dots. Abdurahmonova M.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola Mirzo G‘olib maktublarining urdu nasrchiligidagi ahamiyatiga bag‘ishlanadi. Mirzo G‘olib xatlarining to‘plamlari va ularning nashrlari haqida ma‘lumot beriladi. Maktublarning o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganiladi va misollar yordamida tahlil qilinadi.

***Kalit so‘zlar:** epistolary janr, insho san‘ati, اردوے معلى, adresat, sajli nasr, qofiyali nasr.*

ABSTRACT

This article is devoted to the significance of Mirza Ghalib’s letters in urdu prose. Collections of Mirza Ghalib’s letters and their publications are provided. Specific features of letters are studied and analyzed using examples.

***Key words:** epistolary genre, essay art, اردوے معلى, adresse, poetic prose, rhyming prose.*

KIRISH

Mirzo Asadulloxon G‘olib nomi urdu adabiyotida va xususan, urdu she‘riyatida biror ta‘rifga muhtoj emas. G‘olib she‘riyatdan tashqari maktubnavislik mahorati bilan ham tanilgan.

Qadimdan yozishmalar insonlar o‘rtasidagi munosabatlarda ham davlatlar o‘rtasidagi aloqalarda ham muhim ahamiyatga ega. O‘rta asrlarga kelib Sharq mamlakatlarida yozishmalar rivojlanib, insho san‘ati vujudga keldi. Munshaot sharq she‘riyatidagi janr bo‘lib, yozuvchining nazmda yoki nasrda yozilgan maktublari to‘plami hisoblanadi. Munshaot janri “ Epistolary janr” deb ham ataladi. Epistolary janr asosan arab va fors adabiyotida takomillashib bordi. Fors tilining tasirida urdu adabiyotiga ham kirib keldi. Mirzo G‘olib maktublari orqali ushbu janrda nafaqat katta o‘zgarish qildi, balki unda yangi uslub va ifoda shakllariga ham asos soldi.

Dastlab Mirzo G‘olib ko‘p xat yozmadi, lekin keyinchalik maktubnavislik uning uchun qiziqarli mashg‘ulotga va urdu nasrini rivojlantirish vositasiga aylandi. Uning

xatlari urdu nasrida yangi yo`nalishni yuzaga keltirdi. G`olib kabi maktub bitish hech kimga muyassar bo`lmadi.¹

G`olibdan oldin ham urdu adabiyotida nasriy asarlar mavjud edi, ammo ular teologiyaga oid sun`iy usuldagi qissalar edi. G`olibning urdu nasridagi shuhratining asosi uning maktublari bo`lsa-da, dastlab u o`z maktublarini nashr etishga loyiq ko`rmagan. Biroq uning do`stlari, shogirdlari va muxlislari shoirning maktublarini adabiy nasrning oliy namunasi deb hisoblagani bois, ularni nashr etish, asrash va kitobxonlarga yetkazish zarur deb bilar edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

G`olib xatlarini jamlashni birinchilardan bo`lib Mavlavi Muhish Parshad taklif qilgan. Bu borada u juda ko`p mahnat qildi va jon jahdi bilan ishladi. U sahih xatlarni to`plab 1941-yilda 1-jildini nashr etdi. Uning vafotidan so`ng esa G`ulom Rasul Mehr 2-jildini tayyorlab Lahorda chop ettirdi.

Shu bilan birga G`olibning asl xatlari nusxasi turli jurnallarda ham chop etib borilgan. Jumladan اردوے معلیٰ (Urdu-ye Mualla) da Sayyid G`ulom Husayn Qadr Bilgiramiy nomiga bitilgan bir necha xatlarini birinchi marotaba 1907-yilda aligarxda nashr ettirgan. Lekin bu xatlarning matnida bir qancha xatolar bo`lgan. “Muraqqaye G`alib” da Prithvi Chandar Rampur navoblari nomiga va boshqa bir qancha odamlarga yozilgan xatlari nusxasi chop ettirilgan². Bu davrda G`olib xatlarining ko`plab nashrlari va ularning fotoprinti qilingan edi³.

Mirzo G`olib xatlarining to`plamlari

مہرِ غالب (G`olib muhri)

1861-62 yillarda Mirzo G`olibning Abdug`ofur Sarvarga yozgan bir necha xatlarining to`plami Sarvar va Mumtoz Ali Xon tomonidan tuzilgan. Ular G`olibdan ijozat olishga urinmadi ham va to`plamga “مہرِ غالب” (G`olib muhri) deb nom qo`yildi. Biroq ushbu to`plam qaysidir sabablarga ko`ra nashr etilmay qoldi.

انتخابِ غالب (G`olib saylanmasi)

Bu to`plam 1866-yil bir ingliz zobitining iltimosiga ko`ra shaxsan G`olibning o`zi tomonidan tuzilgan. Unda 12 xat va 49 ta she`r jamlangan bo`lib, asosan inglizlarga urduni o`rgatishga mo`ljallangan

عودِ ہندی (Hind ifori)

1861 yildan taniqli shoir G`ulom G`avs Bexabar G`olibning ruxsati bilan maktublarni to`play boshladi. G`olib bu vaqtda xatlari chop etilishi kerakligini anglab yetgan edi. Ammo bu to`plamning chop etilishi kechikkanligi sababli Mumtoz Ali

¹ خوجہ الطاف حسین حالی، یادگار غالب۔ نئی دہلی: مکتبہ جمیعہ لمیٹڈ، ۲۰۱۱۔ ص. ۱۱۱۔

² حکیم عبد الحمید، مطالعات کلام غالب۔ نئی دہلی: غالب اکیڈمی، ۲۰۱۰۔ ص. ۲۹۳۔

³ رشید حسن ہاں، عملے غالب۔ کراچی: ادارہ یادگار غالب، ۲۰۰۰۔ ص. ۱۸۰۔

Xondan uni nashr etishni soʻradi. Mumtoz Ali Xon “مہرِ غالب” (Gʻolib muhri) matnini ham toʻplamga qoʻshdi va shu tariqa 1868-yil oktabr oyida nashr etildi. Bu Gʻolibning ilk maktublar toʻplami boʻlib, kitobxonlar tomonidan yaxshi qabul qilindi.

اردوے معلی (Aʻlo urdu)

Bu Gʻolibning ikkinchi toʻliq toʻplami boʻlib, 470 ta maktubdan iborat. Ushbu toʻplam Gʻolib vafotidan soʻng nashr etilgan. Uning bir qancha nashrlari chop etildi, xususan, Murtazo Husayn Fozil tomonidan 1969-yilda ham nashr etilgan.

مکاتیبِ غالب (Gʻolib maktublari)

Imtiyoz Ali Xon Arshiy Rampurit Gʻolibning Rampur valiysiga yoʻllagan 117 maktubini ilmiy izohlar bilan birga chop etdi. Bu toʻplam ilk bor 1937 yilda Mumbayda ommaga taqdim etildi.

ادبی خطوطِ غالب (Gʻolibning adabiy maktublari)

Mirzo Muhammad Askariy Gʻolibning adabiy masalalar yuzasidan bahs-munozaralarga oid maktublarini jamlagan, Lakhnaodagi Nizomiy matbuotxonasi esa kitobni nashr etgan.

خطوطِ غالب (Gʻolib xatlari)

Tadqiqotchil Maolvi Mahesh Parshad Gʻolibning chop etilgan yoki chop etilmagan barcha maktublarini toʻplashni va ularning ishonchli, tanqidiy nashrini chop etishni oʻyladi. Uning birinchi qismini 1941-yilda Allohobodda nashr etdi. Biroq Mahesh Parshad vafot etgandan soʻng uning ikkinchi jildi qoʻlyozmasi yoʻqolgan. Shu tariqa bu toʻplamning faqat birgina jildi chop etilgan.

نادراتِ غالب (Gʻolibning noyob xatlari 1949)

Miran Dehlaviy Gʻolibning nashr qilinmagan 74 ta xatlar toʻplamini tuzdi. Ammo keyinchalik bu toʻplam Miran sohibning nabirasi Afaq Husayn tomonidan soʻzboshi qoʻshilgan holda 1949-yil Karachida nashr etildi. Ushbu toʻplamda Gʻolibning 92 shogirdining hayoti haqida maʼlumot mavjud.

خطوطِ غالب (Gʻolib xatlari 1951)

Gʻulom Rasul Mehr Gʻolibning maktublarini ikki jildda nashr ettirdi. Lekin unda “مکاتیبِ غالب” va “نادراتِ غالب”da bosilgan maktublar mavjud emas edi. Uning bir nashrini Panjob universiteti 1969-yilda nashr etdi.

غالب کے خطوط (Gʻolibning xatlari 1984-2000)

Xaliq Anjum Gʻolibning barcha maktublarini besh jildga jamlab, qimmatbaho toʻplamni tuzdi. U bu toʻplamni matnning tanqidiy tamoyillari asosida 1984-2000 yillar davomida nashr ettirib bordi. Birinchi toʻrt jildda xatlar adresatlarga koʻra tartiblangan. Beshinchi jildda esa barcha xatlar xronologik tarzda taqdim etilgan. Bu nafaqat Gʻolib maktublarining eng toʻliq toʻplami, balki eng ishonchlisi hamdir.

Bundan tashqari G`olibning bir necha soxta xatlar to`plami ham nashr etilgan⁴.

Maktublarning xususiyatlari

Mirzo G`olib xatlarining o`ziga xos xususiyati quyidagilarda namoyon bo`ladi:

Salom-alikning qisqa va soddaligi

Mirzo G`olib davridan oldin va uning davrida ham maktubot janriga fors tili kuchli ta`sir ko`rsatgan edi. Xatboshi uchun fors tilidagi qiyin so`z va so`z birikmalari qo`llanar edi. Mirzo G`olib ham dastlab zamondoshlari kabi uzun va murakkab so`zlardan foydalangan. Uning fors tilidagi oldingi maktublari chigal va tushunarsiz sarlavhalarga ega edi. Ammo u urdu tilida xat yozishni boshlaganidan so`ng muxtasarlikni tanladi. Murojaat qilish uchun mulozamat o`rniga hurmat va samimiyatni ixtiyor qildi. Maktublarini maktubi ilayh (adresat) bilan munosabatiga qarab boshladi. Uning maktublarida salomlashish va murojaatning uch jihati ko`rinadi. Birinchisi, xolis suhbat uslubi. Bu borada u xatlarini juda qisqa sarlavhalar bilan boshlagan.

Masalan, برادر oddiygina birodar, بهائی og`ayni, جناب janob so`zlari bilan. Ikkinchisi, oqsoqollar, amaldorlar va noyiblar nomiga yozilgan xatlarida ularning mavqeini hisobga olgan holda odob bilan murojaat qilgan. Masalan منشی قبلہ qibla munshi sahib, باندپاروار bandaparvar kabi. Uchinchisi shogirdlari, ixlosmandlari va musofirlar uchun samimiy so`zlardan foydalangan. Masalan, نور چشم ko`zimning nuri, راحت جان jonim rohati, jigarim kabi.

Xatning boshlanishi

Oldingi davrlarda va hozir ham salomlashuv va murojaat so`zlaridan so`ng adresatning hol-ahvoli so`ralishi bilan birga xat yozuvchi (adresant) ham o`zining holati haqida xabar bergan.

Uning xatlaridan ma`lum bo`ladiki, u go`yo adresat bilan o`tirib allaqachon salomlashishga va hol-ahvol so`rashga ulgurgan va asosiy masaladan gap boshlagan bo`ladi. Masalan o`zining jiyani Mirzo Abbosga yozgan maktubi quyidagicha boshlanadi:

"بهائی مرزا عباس بہادر! میں حیران ہوں کہ سرکار کے کام کو کیونکر انجام دیتے ہو اور مضامین قانونی کو کیونکر سمجھ لیتے ہو اور مقدمات کے فیصلے کیونکر کرتے ہو۔"

"Birodar Mirzo Abbos Bahodir! Hayronman, siz hukumat ishini qanday bajarasiz va huquqiy masalalarni qanday tushunasiz va ishlarni qanday hal qilasiz".

Tasvirlash usuli

⁴ ڈاکٹر رؤف پاریکھ خطوط غالب، غالب کی اردو نثرنگاری کی شہرت کا تاج محل میگزین قرطاس ادب فروری، 2022

Mirzo G`olib xatlarida biror voqea-hodisani tasvirlamoqchi bo`lsa, uni juda chiroyli uslubda bayon qilar edi. Uning xatlarida o`ziga xos tarzda lavhalar uchraydi Masalan, u bir xatida yomg`ir mavsumini quyidagicha bayon qiladi:

"برسات کا حال نہ پوچھو خدا کا قہر ہے۔ قاسم جان کی گلی سعادت خان کی نہر ہے۔ میں جس مکان میں رہتا ہوں 'عالمیگ کے گڑے کی طرف کا دروازہ گر گیا، مسجد کی طرف کے دالان کا جو دروازہ تھا، گر گیا۔ سیڑھیانگرا چاہتی ہیں، صبح کے بیٹھنے کا حجرہ جھک رہا ہے چھتیں چھلنی ہو گئی ہیں، مینہ گھڑی بھر سے تو چھت گھنٹہ بھر سے ہے۔"

"Barsat haqida so`rama, xudoning qudrati. Qosimjonning ko`chasi, Saodatxonning arig`idir. Men yashayotgan uyda Olim Beg ombori tomonidagi eshik qulab tushdi. Masjid tomondagi ayvonning eshigi ham qulab tushdi. Zinalar yiqilay deb turibdi. Saharda o`tiradigan hujram qiyshayib, tomlari yorildi. Agar yomg`ir soatlab yog`sa, hujraning tomi ham soatlab to`kiladi".

Soddalik va ravonlik

Mirzo G`olib maktublarining asosiy xususiyati ularning soddaligida va bu soddalik o`ziga xos jozibaga ega. Mirzo G`olib satrlarida samimiylik ham bor. Uning uslubi sun`iylik va soxtalikdan xoli. U xatlarini adresatning fe`l-atvori, tafakkuri va saviyasini inobatga olgan holda bitgan. Mirzo G`olib odatda oddiy muloqot tilini ma`qul ko`rgan. Biron jiddiy mavzudan gap ochilganda forsiy va arabiy istiloh va birikmalarni qo`llagan.

Suhbat uslubi:

Mirzo G`olib maktublarida adresatga xuddi u bilan yuzma-yuz o`tirib gaplashayotgandek murojaat qiladi. Boshqacha aytganda, uning maktublarida suhbat uslubi yuzaga chiqadi. Shu tariqa G`olib o`z maktublarida suhbat bo`layotgan davrani yaratadi. G`olib maktubni muloqotga aylantirganini takidlaydi⁵. Jumladan Ali Beg nomiga yozgan xatida quyidagi satrlar uchraydi.

"مرزا صاحب میں نے وہانداز تحریر ایجاد کیا ہے کہ مراسلے کو مکالمہ بنا دیا ہے۔ ہزار کوس سے بزبان قلم باتینکیا کرو، ہجر میں وصال کے مزے لیا کرو"

"Mirzo sohib! Men shunday uslub yaratdimki, maktubni muloqotga aylantirdim. Ming chaqirimdan qalam tili ila suhbat qil va hijronda visol ta`mini bil".

Hazil-mutoyiba, sho`xlik

G`olib maktublarida zakovat, sho`xlik ham uchraydi. U xushchaqchqlikni hayotda muhim deb hisoblaydi. U g`am-qayg`ulariga ham hazil-mutoyiba bilan qarashga o`rgangan. Nafaqat o`zgalarni, balki o`zini ham kulgi, hazil ostiga oladi. Uning do`stlari bilan erkin suhbat hazil-mutoyibaga boydir. Shu sababdan mavlono

⁵ فاروقی الرحمن شمس خطوط غالب پر اور ایک نظر اردو۔ سبز اوراق

Xoliy Mirzo G`olibni “حيوان ظريف” (Zakovat egasi) deb ataydi. Masalan, G`olib o`zining bir xatida ro`zasini quyidagich ta`riflaydi:

”دھوپ بہت تیز ہے۔ روزبرکھتا ہوں، مگر روزے کو بہلا تا رہتا ہوں۔ کبھی پانی پی لیا، کبھی حقہ پی لیا۔

یہاں کے لوگ عجیب فہم رکھتے ہیں۔ میں تو روزہ بہلا تا ہوں اور یہ صاحب کہتے ہیں کہ تو روزہ نہیں رکھتا۔ یہ نہیں سمجھتے کہ روزہ نہ رکھنا اور چیز ہے اور بہلانا اور بات ہے۔“

”Quyosh nuri kuydiryapti. Ro`za tutyapman, lekin ro`zani ovutyapman . Ba`zan suv ichib , bazan chilim chekib. Bu yerdagi odamlar ajabtovur tasavvurga ega. Men ro`zani ovutdim, bu sohib esa sen ro`za tutmading deydi. Tushunmaydiki, ro`zani tutmaslik boshqa va uni ovutish boshqa.

Batafsil bayon etish

Mirzo G`olib o`z xatida biror voqea yoki masalani bayon qilsa, uning mayda tafsilotini ham aytib o`tadi. Bazan gapdan gap chiqarib davom etadi. Biror mavzudan gap boshlasa, uning tarkibiy qismlarini ham aytib o`tadi. Masalan, bir xatida quyidagi tafsilot uchraydi:

دوشنبہ کادن ، 20 دسمبر کی صبح کا وقت ہے انگیٹھی رکھی ہوئی ہے، آگ تاپ رہا ہوں اور خط لکھ رہا ہوں

Dushanba kuni, 20-dekabrning tongi. O`choq qo`yilgan, olov yoqyapman va xat yozyapman...

Sajli va qofiyali nasr

Oldingi nasrda sajli va qofiyali birikmalar urf bo`lgan. Mirzo Asadullaxon G`olib ham ba`zan qofiyali birikmalarni qo`llagan, lekin sertakalluf va qiyin so`zlardan ko`p foydalanmagan. Xatlarda qalbaki qofiyalarni qo`llamagan sun`iylik bo`lmagan. Masalan:

A. حضرت مدح کو ایک موقع ضرور ہے، مجھ کو آپ کا حکمجالانا منظور ہے۔

”Hazrat Madhga bir joy zarurdir, menga hukmingizni bajo etmoq manzurdir”.

B. لو اب میری کہانی سنو! میری سرگذشت میری زبانی سنو!

”Umid endi mening hikoyamni eshit, mening hikoyamni mendan eshit”.

Mirzo G`olibning maktublari o`ziga xos uslubi, sodda-jo`nligi, adabiy fikrlari va zukko uslubi tufayli ommaga shu qadar maqbul bo`ldiki, qariyb ikki asrdan buyon maktublarining to`plamlari qayta-qayta chop etib kelinmoqda.

G`olib xatlarining dastlabki to`plamlarida matnshunoslik qoidalariga rioya qilinmagan va ko`plab xatolarga yo`l qo`yilgan edi. Shu sababdan Doktor Xaliq Anjum G`olib xatlarining tanqidiy matnini tayyorlashga kirishdi. U G`olibning urdu tilida yozgan barcha xatlarini bir to`plamda jamladi. Matnning tanqidiy nashrini tayyorlashda matnshunoslar doim muallifning maqsad va g`oyasini, uning

kechinmalarini yodda tutib, unga putur yetkazmagan holda yozadi. Bu esa mehnat va mashaqqat talab etadi. Bunday zalvorli ishni Xaliq Anjum G‘olib xatlarining 4 jildli tanqidiy to‘plamini tuzish orqali bajardi.

XULOSA

Mirzo G‘olib maktublari o‘ziga xos uslubi, tasvirning chiroyli, qisqa va lo‘ndaligi bilan urdu adabiyotida alohida o‘ringa ega. Uning xatlari shunchalik jonli va chiroyli tilda yozilganki, kitobxon xuddi G‘olib bilan yonma-yon o‘tirib suhbat qurayotganday bo‘ladi. Xatning boshlanishi qisqa, uzundan-uzoq salomlashuv, hol-ahvol so‘rashlardan holi, sodda va samimiy bayon qilingan. G‘olib qisqagina muqaddimadan so‘ng darhol muddaoga o‘tadi. U adresatning ahvoli bilan yuzaki tanishmaydi. Ba‘zan u adresatga to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat qilib, gapni boshlaydi. G‘olib maktublarining ushbu strukturasi an‘anaviy xat yozish uslubidan farq qiladi. Xatlarida o‘ziga xos aniqlik va batafsillik namoyon bo‘ladi. Mirzo G‘olib xatto kichik narsalarni ham aniq va batafsil izohlaydi. Sodda va tushunarli tilda bayon qiladi. Maktublaridagi maqol, ibora, saj va qofiyaning qo‘llanishi ham muallifning mahoratini ko‘rsatib turadi. Xatto ayrim xatlarida ilm-fanga, tilshunoslikka oid fikr-mulohazalari ham mavjud. Shu sababdan uning xatlari noyob tarixiy manba va urdu nasrchiligining oliy namunasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Ebadet Brelvi. Ghalib and a study of Ghalib. - Lahore. Writer’s Academy, 1969. 484s.
2. Bijnori, *Mahāsin-e Kalām-e Ghalib*, Special Centenary Edition. - Karachi: Fakhri Printing Press, 1969. -S 6.
3. Mufti Anvarul Haq. *Divān-e Ghalib Jadīd al ma’rufba Nuskhah-e Hamidiyyah*. – Agra, 1921.
4. خوجه الطاف حسين حالى. يادگار غالب. – نئی دہلی: مکتبہ جمیعہ لمیٹڈ، ۲۰۱۱. – ۱۱۱ ص.
5. حکیم عبد الحمید مطالعات کلام غالب. – نئی دہلی: غالب اکیڈمی، ۲۰۱۰. – ۲۹۳ ص.
6. رشید حسن ہاں. عملائے غالب. – کراچی: ادارہ یادگار غالب، ۲۰۰۰. – ۱۸۰ ص.
7. خطوطِ غالب، غالب کی اُردو نثرنگاری کی شہرت کا میگزینز قرطاس ادب فروری، 16 2022، ڈاکٹر رؤف تاج محل
8. فاروقی شمس الرحمن خطوطِ غالب پر اور ایک نظر اردو - سبز اوراق